

Adâlet Kitabı, Türklerin adâlet anlayışını, idare-gözetimlerinde bu anlayışın yerini, tarihi süreçte yaşanan değişim ve dönüşümleri, yüzyıllar içinde teşekkül eden önemli hukuk ve adâlet kurumlarını inceleyen araştırmacıların bir derneği olarak amacıyla hazırlanmıştır. Esasların açıklanması, kronolojik bir bütünlük sağlanması amaçlanmıştır. Hukuk ve adâlet tarihinin önemli meselelerinin incelenmesiyle ilgili bir dizi yer verilmiştir. Türklerin hukuk ve adâlet tarihi hakkındaki diğer dokümanları ve inceleme yapılarını ve muazzam bir sayıyı kapsayan materyali getirmişlerdir. Editörler olarak tanınanlar, Adâlet Kitabı'nı Türk hukuk ve adâlet tarihine ilgi duyanlara bu konudaki bilgi birikimine ve zikrettiler geniş hacimli çalışmaları küçük de olsa bir katkı sağlamışlardır.

Tanzimat ve İhtilâf Fermanları'nın esatırı, kitabın son bölümüne ilâve edilmiştir. Dâstâr'da yayınlanan hülyâle transkripte edilmiş bu metinler, Türk Hukuk tarihinin ana kaynakları arasında I. Meşruteli'nin İleri ve Meclisi-i Mebusanı'nın açılış oturumunda Sultan II. Abdülhamid'in Dolmabahçe Sarayı Divanı Mahalli'nde okunan maddi, orijinal metinler için vazgeçilmez bir kaynak mesabesinde. Meclisi-i Ayan ve Meclisi-i Mebusan'ın cevapları ise Türk siyasi tarihinin kısa bir özetini mahiyetindedir.

Editörler
Halil İNALCIK
Bülent ARI
Selim ASLANTAŞ

Adâlet Kitabı

Editörler
Halil İNALCIK
Bülent ARI – Selim ASLANTAŞ

Adâlet Kitabı

Kadim Yayınları: 50
Tarih: - 11

kadim

kadim
Tarih

ADÂLET KİTABI

Editörler

Halil İNALCIK

Bülent ARI – Selim ASLANTAŞ

kadim

ADÂLET KİTABI
Halil İNALCIK
Bülent ARI – Selim ASLANTAŞ

Kadim Yayınları : 50
Tarih : 11

© Kadim Yayınları.
Yayın hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. Baskı, Şubat 2012.

Yayın Yönetmeni: Serhat Buhari BAYTEKİN

İç Tasarım: ORİENT
Kapak: Emin BEBEK

Ön kapak resim: Topkapı Sarayı Adâlet Kulesi.
Arka kapak resim: Asude Bastem'in Topkapı Sarayı yağlı boya tablosundan detay. Bülent Ari özel koleksiyonu.

Sertifika No: 17590

KÜTÜPHANE KARTI

Editörler: İNALCIK, Halil – ARI, Bülent – ASLANTAŞ, Selim
ADÂLET KİTABI

1. Baskı, 15,5x23 cm
XX + 428 sayfa

ISBN: 978-975-9000-30-1

1. Adâlet 2. Hukuk

Basım - Öncü Basımevi
Kazım Karabekir Cad. No:85/2 İskitler-Ankara Tel: (312) 384 31 20

KADİM YAYINLARI
Bayındır 1 Sok. No: 27/28
Kızılay – Çankaya/Ankara
Tel: 0-312 435 55 66
www.kadimyayinlari.com

Kadim Yayınları, Orient Yayıncılık markasıdır.

SUNUŞ | I

*KUTADGU BİLİĞ'*DE TÜRK İDARE GELENEĞİ ve ADÂLET | 1
Halil İNALCIK

YASA, YASAK, YASAKNÂME TABİRLERİ | 21
Mehmet CANATAR

ORTAZAMAN TÜRK HUKUKÎ MÜESSESELERİ: İSLÂM AMME
HUKUKUNDAN AYRI BİR TÜRK AMME HUKUKU YOK MUDUR? | 39
M. Fuad KÖPRÜLÜ

OSMANLI HUKUKUNA GİRİŞ ÖRFİ-SULTANÎ HUKUK VE FÂTİH'İN
KANÛNLARI | 73
Halil İNALCIK

OSMANLI İDARE FELSEFESİNDE ADÂLET | 105
Fahri UNAN

KAZASKER RUZNAMÇE DEFTERİNE GÖRE KADILIK | 121
Halil İNALCIK

OSMANLI HUKUK SİSTEMİNDE ADÂLETİN ÜSTÜNLÜĞÜ | 143
Halil İNALCIK

TANZİMAT DÖNEMİNDE TÜRK HUKUKU | 207
Ahmet MUMCU

SON OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE ADÂLET | 229
Bedri GENCER

TANZİMAT DÖNEMİNDE YÜKSEK YARGI ve
MECLİS-İ VÂLÂ-YI AHKÂM-I ADLİYE (1838-1876) | 255
Mehmet SEYİTDANLIOĞLU

KLASİK OSMANLI ADÂLET REJİMİ ve 1839 GÜLHANE KIRILMASI | 271
Nazım İREM

OSMANLI MEDENİ KANUNU: MECELLE | 301
Osman KAŞIKÇI

ADLİYE NEZARETİNİN TEŞKİLAT TARİHÇESİ | 331
Fatmagül DEMİREL

CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRK HUKUK RESEPSİYONU | 361
Ahmet MUMCU

E K L E R

TANZİMAT FERMANI | 377

ISLAHAT FERMANI | 385

MECLİS-İ MEBUSAN AÇILIŞ NUTKU ve CEVAPLAR | 400

Halil İNALCIK: 7 Eylül 1916 yılında İstanbul'da doğdu. 1942-1972 yıllarında Ankara Üniversitesi DTCF ve SBF'de Osmanlı tarihi dersleri vermiştir. 1972'de Chicago Üniversitesi'ne "üniversite profesörü" olarak davet edilmiş ve 1986 yılına kadar bu üniversitede Tarih bölümünde ders vermiştir. 1992'de Bilkent Üniversitesi'nin daveti ile Türkiye geri dönmüş ve bu üniversitenin lisansüstü tarih okutacak Tarih bölümünü kurmuştur. Harvard Üniversitesi'nde bir sömestr ziyaretçi profesör olarak Osmanlı tarihi dersi vermiştir. Bugüne kadar yurtiçi ve yurtdışından 21 üniversite tarafından fahri doktora unvanı verilen Halil İnalçık Türk Dışişleri Bakanlığı Yüksek Hizmet Madalyası'na, 2003 yılında Kültür Bakanlığı Sanat ve Kültür Büyük Ödülü'ne, 2005'te Cumhurbaşkanlığı Kültür ve Sanat Ödülüne, 2008'de TBMM Onur Ödülüne layık görülmüştür. 2011'de Faysal Vakfı tarafından Sosyal Bilimler alanında ödül tevcih edilmiştir.

20. yüzyıl sona erenken *Cambridge Uluslararası Biyografi Merkezi (Cambridge International Biographical Center)* Halil İnalçık'ı, dünyada sosyal bilimler alanında sayılı 2000 bilim adamı arasında göstermiştir. İnalçık; Türkiye, Amerika, İngiltere, Sırbistan ve Arnavutluk akademileri üyeliğine seçilmiştir. İngiliz ve Amerikan Tarih Kurumları ve Royal Asiatic Society üyesidir. Halen Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim üyesidir.

Başlıca Eserleri: *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar*, (Ankara, 1954); *Hicrî 835 Tarihî Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, (Ankara, 1954); *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300 – 1600*, (Londra, 1973); *The Ottoman Empire: Conquest, Organization, and Economy*, (Londra, 1978); *Studies in Ottoman Social and Economic History*, (Londra, 1985); *The Middle East and The Balkans under The Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*, (Bloomington, 1993); *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Cambridge, 1993), *Has Baççe'de Ays u Tarâb* (İstanbul: 2011)

www.inalcik.com

Bülent ARI: Doç. Dr. Bülent ARI, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun olduktan sonra Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümünde Yüksek Lisans ve doktora eğitimini tamamlayan Arı, 1988-1993 tarihleri arasında Ulaştırma Bakanlığı Dış İlişkiler Dairesi'nde ve TÜBİTAK' ta görev aldı. 2001 senesinden itibaren Çankaya Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde görev aldı. 2007-2010 yılları arasında TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliğinde bulundu. 2010 yılında Dolmabahçe Sarayı Müdürlüğü'ne getirilen Arı, 2011 sonunda Mili Saraylar Müzecilik ve Tanıtım Başkanı olarak tayin edilmiştir.

Birçok bilimsel dergide makalesi yayımlanan Arı *Türk Denizcilik Tarihi* (Ankara: 2002); *Piri Reis, Kitab-ı Bahriye* (Ankara, 2002); *The Mongols, History and Culture* (Selim Aslantaş ile birlikte, Ankara, 2007); *Anadolu'da Paranın Tarihi* (Ankara, 2011) başlıklı kitapların da editörlüğünü yapmıştır.

www.bulentari.com.tr

Selim ASLANTAŞ: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mezunudur. Master ve doktorasını aynı bölümde tamamlamıştır. 2002 ve 2004 yıllarında Zagreb Üniversitesi ile Sırbistan Bilim ve Sanat Akademisi'nde doktora, 2010-2011 yıllarında Viyana Üniversitesi'nde post-doktora araştırmaları yapmıştır. Bilimsel dergilerde yayımlanmış birçok makalesi ve *Osmanlıda Sırp İsyanları* (İstanbul, 2007) adlı kitabı bulunan Aslantaş, XIX. ve XX. Yüzyıl Balkan tarihi üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

SUNUŞ

Adâlet Kitabı, Türklerin adâlet anlayışını, idare geleneklerinde bu anlayışın yerini, tarihî süreçte yaşanan değişim ve dönüşümleri, yüzyıllar içinde teşekkül eden önemli hukuk ve adâlet kurumlarını inceleyen araştırmalardan bir demet sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Eserlerin seçiminde, kronolojik bir bütünlük sağlanmaya çalışılmış, hukuk ve adâlet tarihimizin önemli meselelerinin incelendiği çalışmalara özellikle yer verilmiştir. Adâlet Kitabı'nda yer alan eserlerin, bir kısmı daha önce yayınlanmış, bir kısmı ise ilk defa burada yayınlanmaktadır.

Kitabın ilk yazısı, Osmanlı tarihçiliğinin müstesna ismi Halil İnalıcık'ın "**Kutadgu Bilig'de Türk İdare Geleneği ve Adâlet**" başlıklı makalesidir. İnalıcık araştırmasında, Yusuf Has Hacib'in, Reşit Rahmeti Arat'ın deyişiyle, Türk dili ve edebiyatının olduğu kadar, Türk kültür tarihinin de en muazzam eserlerinden biri olan *Kutadgu Bilig*'ini,¹ Türk ve İran siyaset nazariyeleri çerçevesinde tahlil eder. Araştırmanın önemli bir bölümü, bu nazariyelerde adâlet kavramının yerini tespiti ayrılmıştır. İnalıcık'ın tahliline göre, Eski Hint-İran devlet anlayışında, halkın huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu otoriteyi tehlikeye düşüren, fakirliğe yol açan bir durumdur. Hükümdar, bu tehlikeleri ancak âdil olmakla önleyebilir. Hükümdarlara öğütler içeren *Kelile ve Dimne*, *Pendnâme* ve *Siyasetnâme* gibi eserlerde bir anlamda adil olmanın yolu gösterilir. Bu eserlerde *adâlet*, halkın üzerinden zulmü gidermek, kuvvetlinin

---

¹ Reşit Rahmeti Arat (yay.), *Kutadgu Bilig*, Metin, Cilt I, Ankara: T.D.K. Yayınları, 1947, s. VII.

zayıfı ezmesine meydan vermemek, halkın can ve malını emniyette bulundurmak şeklinde anlatılır.

İnalcık, bu Hint-İran geleneği ele aldıktan sonra eski Türk devlet geleneğini ve bu iki gelenek arasındaki farklılıkları inceler. O'nun tespitiyle, İran geleneğinde, hükümdarın mutlak otoritesini sınırlayan kurallar şeklinde maddeleşmemiş olan adâlet, tamamıyla hükümdarın bir bağışlama hakkı, *lütuf* ve *ihsan*ın bir tecellisidir. Türklerde ise adâlet, hükümdarı bağlayan objektif hukuk kaideleri mecmuası olan *törüye* sıkı bir şekilde bağlıdır. *Törünün* esası, Orta Asya'daki toplum ve siyaset düzeninde hâkim olan örfî hukuktur. İnalcık, *törü* ile adâlet arasındaki bu yakın ilişkiye temas ettikten sonra, adâletin eski Türk devlet geleneği içindeki yerini *Kutadgu Bilig*'ten hareketle ele alır. Devlet kurucu belli başlı Türk hükümdarlarının kanûnnâme çıkarmalarının bir tesadüf olmadığına ve bu geleneğin Osmanlılar tarafından da kuvvetle takip edildiğine dikkat çeker. Makale bir bütün olarak, hem İslamiyet'ten önce, hem de sonra Türk devlet geleneği ve bu gelenek içinde hukuk ve adâletin yerini anlamak bakımından çok kıymetli yorumlar ihtiva etmektedir.

Mehmet Canatar, "**Yasa, Yasak, Yasaknâme Tabirleri**" başlıklı araştırmasında öncelikle Türk hukuk tarihinde önemli bir yer işgal eden *yasa*, *yasak* ve *yasaknâme* kavramlarını etimolojik açıdan incelemekte ve Türklerde *yasa koyma* geleneğini, bu kavramların *törü* ile olan ilişkisini ve Osmanlılara intikalini, tarihsel bağlamda analiz etmektedir. Özellikle söz konusu kavramlar üzerinde konunun uzmanları tarafından yapılagelen etimolojik tartışmaları ele alan Canatar, *yasa* ve *yasak* tabirlerinin tarih sahnesine Cengiz Han ve Moğollarla birlikte ortaya çıktığı ve XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Türkçeye girdiği şeklindeki genel kabulü reddeder. *Yasa* ve *yasak*ın Moğollardan çok önce Türklerin *Orhun Âbideleri* gibi en eski tarihî kaynaklarında görüldüğünü ve kullanıldığını kuvvetle vurgular.

Modern Türk tarihçiliğinin kurucusu Mehmed Fuad Köprülü'nün "**Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri: İslâm Amme Hukukundan Ayrı Bir Türk Amme Hukuku Yok Mudur?**" isimli klasığı yaklaşık yetmiş yıl önce kaleme alınmış olmakla birlikte, kıymetinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bu eser, Türk hukuk tarihi araştırma metoduna dair önemli tespitler içermektedir. Köprülü, Türk hukuk tarihi üzerinde çalışan müsteşriklerin önyargılarla biçimlenmiş görüşlerini çok ciddî bir tenkide tabi tutar. Özellikle kamu hukukunda Türklerin özgün bir yapı ortaya koymaksızın,

yalnız taklit ve iktibas ile yetindikleri yolundaki iddialara tarihî kaynakları yetkin bir şekilde kullanarak güçlü itirazlarda bulunur. Bazı batılı yazarların, “Türklerin ancak İslamiyet’e girmelerinden sonra bir hukuk kültürüne sahip oldukları, bunun da İslâm huku-kundan başka bir şey olmadığı” iddialarını tarihî delillerle çürütür. Köprülü, Türklerin, İslâmiyet’i kabul ettikten sonra İslam huku-kunu esas alan devletler kurduklarını, ancak bunların özellikle kamu hukuku alanında sadece İslâm’a dayanmadıklarını vurgular. Türkler gibi eski zamanlardan beri büyük siyasî yapılar kurmuş bir milletin kamu hukuku bakımından kendine özgü kurumlar meydana getirmesini, tarihî gelişimin doğal bir sonucu olarak de-ğerlendirir. Köprülü’nün makalesi, Türklerde köklü bir hukukî ge-leneğin (özellikle de kamu hukuku alanında hem İslamiyet’ten ön-ce, hem de İslamiyet’in kabulünden sonra çok diri bir şekilde ya-şayan geleneğin) varlığını ispat etmesi bakımından son derece önemlidir.

Kitabın dördüncü makalesi, Halil İnalçık’ın “**Osmanlı Huku-kuna Giriş Örfî-Sultanî Hukuk ve Fâtih’in Kanûnları**” başlıklı çalışmasıdır. İnalçık, incelemesinde, Osmanlı Devleti’nde hukukî yapının temel dinamiklerini ele alırken, devletin neşvünema bul-duğu şartlara dikkat çeker. Bu şartların diğer İslam devletlerinden farklı olarak, Osmanlılara Şeri’atı aşan bir hukuk düzeni geliştirmelerine imkân tanıdığını tarihî delillerle gösterir. Bu hukuk dü-zeni, hükümdarın sırf kendi iradesine dayanarak, Şeri’atın dışın-daki konularda kanun koyma yetkisidir. Bu yetki örfî hukuka da-yanır. İnalçık, araştırmasında, örfî hukukun İslam fıkhı içindeki yerini ve bu konuda İslam uleması arasındaki görüş farklılıklarını tahlil eder. İnalçık’a göre, İbn Haldun gibi bazı İslam uleması, örfî hukuku meşrû saymazlar. Bu âlimlere göre, dört mezhep Şeri’ata kesin şeklini vermiştir. Buna karşın bir kısım ulema, örf prensibi-nin Şeri’atın dışında kalan ve Şeri’atın tanıdığı konularda uygulanabileceğini düşünmektedir. Bazıları Şeri’atın dört aslı (Edille-i Şer’iyye= *Kur’an, sünnet, icma’* ve *kıyâs*) yanında, beşinci bir kaynak olarak *örfü* kabul ederken, bazı fakîhler ise örfün kıyâs yolu ile ko-nulan kanûnlara tercih edilebileceğini söylerler.

İnalçık, İslam uleması arasında bu konudaki tartışmaları ele al-dıktan sonra, Türklerin İslamiyet’i kabulleri ile birlikte İslam huku-kuna yaptıkları katkıları inceler. Bu bağlamda, İslâm hukuk tari-hinde örfün önem kazanarak, yeni bir devir açılmasının, Müslü-

man-Türk devletlerinin kuruluşu ile aynı döneme rastladığına, Türk ve Moğollarla devletin, siyasî ve icraî açıdan mutlak ve üstün bir nitelik kazandığına, devletin menfaat ve ihtiyaçlarını önde tutan örfî hukukun benimsendiğine dikkat çeker. İnalıcık, İslâm dünyasına hâkim bir unsur olarak girip yerleşen Türklerin, Orta-Asya'dan köklü ve yerleşik bir devlet anlayışı ile geldiklerini, bu anlayış ve geleneklere, beylerin ve Türkmen-Oğuz gruplarının sıkı bir şekilde bağlı kaldıklarını, Osmanlıların da esasta bu geleneği güçlü bir şekilde devam ettirdiklerini örneklerle anlatır. Osmanlı Devleti'ni bir imparatorluğa dönüştüren Fâtih'in, bu geleneğe dayanarak koyduğu kanunları titiz bir şekilde ele alıp, Osmanlı hukukunun özgün niteliğini sarahatle tarif ve tespit eder.

Fahri Unan'ın **“Osmanlı İdare Felsefesinde Adâlet”** başlıklı makalesi, klâsik dönem Osmanlı yazarlarından Kınalı-zâde Ali Çelebi'nin (1510-1572) *Ahlâk-ı Alâî* isimli eserinden hareketle, adâlet kavramının Osmanlı idare felsefesi içindeki yerini anlamayı amaçlamaktadır. Unan, Osmanlı Devleti'nde idarenin dört temel unsura dayandığının ve bu unsurlardan birinin de adâlet olduğunun altını çizer. Bu unsurlar, *Dâire-i Adliye* denilen formülle ifade edilir. *Dâire-i Adliye* ya da *Adâlet Çemberi*, devlet idaresinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu çember, adâletle açılır ve adâletle kapanır: *Adâlet, cihânın salâhının teminâtıdır; cihan, duvarı devlet olan bir bahçe gibidir; devletin işlerini tanzim eden Şer'at (kânûn)tır; Şer'atı mülk (hükümdârlık)ten başka bir şey koruyamaz; ancak mülkün hâkimi olan hükümdâr bunu asker olmadan başaramaz; asker ise ancak mal (para) ile sağlanır; malı (parayı) kazanan reâyâdır; raiyyeti âlemin pâdişâhına kul eden, ona bağlı kılan ise sâdece ve sâdece adâlettir'.*

Adâlet, sâdece iyi insanlara değil, herkese uygulanmalıdır. Herkese hakkı verilmeli, neye müstahak ise onun karşılığını görmelidir. Bu, hem suçlar hem de mükâfatlar için geçerlidir. Bir suç işleyen kişinin göreceği ceza, ne eksik ne fazla, suçunun tam karşılığı olmalıdır. Hakkın eksik verilmesi hak sahibine, fazla verilmesi ise diğer insanlara zulüm olur. Adâlet, toplumu oluşturan tabakalar arasındaki dengenin sağlanması ve bu tabakaların ekonomik faaliyetlerini sağlıklı bir şekilde sürdürmeleri için de gereklidir.

Unan, Kınalı-zâde'nin adâlet ile ilgili düşüncelerini tahlil ederken, müellifin padişahın vasfıyla ilgili yaptığı değerlendirmelere de dikkat çeker. Padişah, ihtiyaç sahiplerinin ihtiyaçlarını karşılamalı, haksızlığa uğrayanları koruyup kollamalı ve onların mağduriyetlerini gidermelidir. Kendi köşesine çekilip halktan gizlenen bir padişah, halkın durumunu bilemeyeceğinden, yapılan zulüm ve

haksızlıklardan haberdar olamaz. Hükümdarın etrafında duvar ören çevresi, çoğunlukla olan bitenleri kendisine tam olarak aktarmazlar. Bunun sonucunda ülkeyi kaplayan zulüm ve haksızlık, düzeni bozar, çevreye zalimler hâkim olur. Bu yüzden, zulme ve haksızlığa meydan vermemek için ideal bir hükümdar, reayanın durumunu her gün bizzat öğrenmeli, haftada veya ayda bir gün reayanın işleriyle doğrudan ilgilenmelidir.

Unan, incelemesinin sonunda yaptığı değerlendirmede, Kınalı-zâde'yi klâsik dönem İslâm siyâset literatürünün içine yerleştirir. Bu literatürün temel unsuru, zulüm ile adâlet arasındaki zıtlıktır. Zulmün olduğu ülkede adâlet, adâletin bulunduğu ülkede ise zulüm kendisine yer bulamaz.

Altıncı makale, *Adâlet Kitabı* vesilesiyle İngilizceden Türkçeye tercüme edilen Halil İnalçık'ın "**Kazasker Ruznamçe Defterine Göre Kadılık**" adlı çalışmasıdır. İnalçık, yazısında İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilen Kazasker Ruznamçe Defterlerini esas alır. Bu defterler, imparatorluğun dört bir tarafındaki kadılıklarda görev alacak olan adayların (*mülâzim*) devam cetvelleri ile tayin ve terfilerini içerir. Adaylar, Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin divanlarına devam edip, bir yandan hizmet içi eğitim alırken, diğer taraftan da terfi için tayin edilecekleri yeni bir görevi beklerlerdi. Kayıtlar, aşağıdan yukarıya doğru hiyerarşik olarak kadıların bir envanterini de vermektedir. İsimleri, görev mahallerini ve aldıkları ücretleri bildiren bu kayıtlar, Osmanlı yargı teşkilatı tarihi açısından zengin bir kaynak koleksiyonudur.

İnalçık araştırmasında, İlmiye teşkilatının Osmanlı idare sistemindeki yerini, İlmiye'nin tedris ve kaza fonksiyonlarını, kadıların hangi eğitim süreçlerinden geçerek göreve atandıklarını, kadılık çeşitlerini ve rotasyon sistemini inceler. Kazasker ruznamçe kayıtlarından hareketle, rutin bir kadı tayinindeki safhaları bütün detaylarıyla ortaya koyar. Bu süreçte, nizamla aykırı yapılan işlemlerin alt gruplar arasında nasıl huzursuzluklara ve çalkantılara sebep olduğunu vurgular. Ayrıca, ilmiye sınıfı içindeki usulsüzlükler ve iltimaslara temas ederek yargı sistemindeki çözülmenin tarihî sebeplerini tahlil eder. Osmanlı yargı sisteminin terminolojisini de tek tek ve titiz bir şekilde sunarak bu sistemin temel niteliklerini anlamayı kolaylaştırır.

Halil İnalçık'ın "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü" isimli makalesi, onun "Adâletnâmeler" başlıklı anıtsal çalışmasının geniş bir özeti. Adâletnâmeler, padişahlar tarafından ülkede yaygın bir hal alan yolsuzluk, usulsüzlük ve zulümleri önlemek üzere çıkarılan tamim şeklindeki fermanlardır. Makalenin aslında, bu adâletnâmelerden on yedi tanesi Osmanlıca harflerle yayınlanmıştır. *Adâlet Kitabı*'nda ise makalenin içinde, bir örnek olmak üzere 1004/1595 tarihli adâletnâmenin Latin harfleriyle tam transkripsiyonu verilmiştir.

İnalçık, bu hacimli araştırmasında, öncelikle adâletnâmelerin Türk idare geleneğindeki yerini tespit eder ve bu geleneğin tatbikatta *Dârü'l-'adl*, *Divânü'l-mezâlim*, *Divân-i a'la*, *teftiş-i memâlik* ve *adâletnâme* ilânı gibi birtakım müesseselere vücut verdiğinin altını çizer. Devamla bu müesseselerin eski İran ve İslam devletlerindeki işleyişinden örnekler verir. Meselâ Sâsânî imparatorluğunda her ayın ilk haftasında halktan herhangi biri, şikâyetini doğrudan doğruya hükümdara sunmak hakkına sahipti. Sâsânî hükümdarları, halkın bizzat kendi aleyhlerine şikâyette bulunmasına imkân verirdi. Bu şekilde şikâyet kabulü, adâletin yerine getirilmesi anlamında hükümdarın en yüksek ödevi sayılırdı. Çünkü yalnız o her türlü haksızlığı bertaraf edebilecek mutlak bir hüküm ve kudrete sahip olduğundan, halkın en son başvuracağı, adâlet ve himayesine sığınacağı kişiydi.

İnalçık'a göre, Osmanlı padişahları bu geleneği sürdürmüşlerdir. Divanda başkanlık vazifesinden çekildikten sonra da, *Kasr-i Adâlet* veya *Adâlet Köşkü* denilen yerde, divana açılan pencere arkasından, davaları dinlemeyi en mühim vazifeleri arasında saymışlardır. Hükümdarın, halkın şikâyetlerini bizzat dinlemekten uzak kalması daima kötülenmiştir. IV. Mehmed bu maksatla Edirne'de saray duvarını yarıdıp bir *Adâlet Köşkü* yaptırmıştır. Divan'da şikâyetlerin dinlenmesi, teftişler yoluyla zulüm ve haksızlıkların tespiti gibi, *adâletnâme* yayınlanması da, hükümdarın, ülkesinde adâleti kurmak için başvurduğu başlıca tedbirlerden biridir. *Adâlet* kavramı, otorite sahiplerinin halkı ezmesini önleme şeklinde anlaşılmaktadır. İnalçık araştırmasında daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda *Şer'e*, *örfe*, *emr-i padişâhîye*, *kanûn-ı kadîme* ve *deftere* aykırı haksız uygulamaların kaynaklarını, kadı ve nâiblerin yolsuzluklarını tespit eder. Bunlar karşısında Osmanlı padişahlarının aldığı tedbirleri geniş bir şekilde inceler, çıkarılan adâletnâmelerden örnekler verir.

İnalçık'ın "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adâletin Üstünlüğü" makalesinde de açıkça gösterildiği üzere Osmanlı hukuk ve adâlet sisteminde zaman içinde önemli sorunlar yaşanmaya başlandı. Bu sorunlar, Osmanlı sisteminin genel yapısı ile yakın bir ilişki içinde artarak devam etti. XIX. yüzyıla gelindiğinde artık hukuk ve adâlet düzeninde köklü reformlar yapmak zorunlu hale geldi. Tarihimizde Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan ve 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlayan süreçte, sistemin genelinde ve özellikle yargı alanında reformlar hız kazandı. Tanzimat, yalnızca Türk hukuk ve adâlet tarihinin kritik safhasını teşkil etmesi bakımından değil, Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan reformlara tarihsel zemin oluşturması bakımından da oldukça önemlidir. Tanzimat'la birlikte Türkler artık yüzlerini Batı medeniyetine çevirdiler. Toplum hayatının büyük bir kısmında olduğu gibi hukuk ve adâlet düzeninde de Batı'daki uygulamaları benimsemeye başladılar. Cumhuriyet'le birlikte çok ciddi bir ivme kazanan bu süreç, elan devam etmektedir. Kitabın bundan sonraki makaleleri büyük önemi haiz bu süreçte, hukuk ve adâlet düzeninde meydana gelen değişim ve dönüşümleri ele almaktadır.

Bu bölümün ilk yazısı Ahmet Mumcu'nun "**Tanzimat Dönemi'nde Türk Hukuku**" adlı çalışmasıdır. Mumcu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Fermanı ile başlayan büyük değişim sürecini, hukuk tarihi bakımından analize tabi tutmakta, Tanzimat ve Islahat fermanlarını, kamu hukukunu (anayasa ve ceza hukuku) ve yargı teşkilatını incelemektedir.

Tanzimat Fermanı'nın can, mal, ırz güvenliklerini sağlayıcı ifadeler taşıması, vergi ve askerlik işlerinin adâletle görülmesinin sağlanması emri ve "kanunsuz suç ve ceza olmaz; muhakemesiz kimseye ceza verilemez" ilkelerini tanınması ile bir "temel haklar fermanı" niteliğini haiz olduğunu belirten Mumcu, onun bir anayasa olmamasına rağmen modern anayasalardaki en temel ilkeleri (yani can, ırz, mal, güvenliği) taşıdığına dikkat çeker.

Tarihçi, Islahat Fermanı'nı ele aldığı bölümde Islahat Fermanı'nın, şekli ve hukuki nitelikleri bakımından, Tanzimat Fermanı'na benzediğini ancak içeriği bakımından bazı farklılıklar taşıdığına işaret eder. Islahat Fermanı'nda İslâm kamu hukuku ilkelere bir ölçüde aykırı düşse de, zimmîlerin Müslümanlarla eşit tutulmasını Tanzimat Fermanı'nın olumlu bir biçimde tamamlanması olarak değerlendirir. Ancak öte taraftan, zimmîlere ve yaban-

cılara yargılama bakımından tanınan ayrıcalıkları, hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı etkiler yarattığını düşünür.

Mumcu, Kanun-i Esasî bahsinde ise, Kanun-i Esasî’de devletin genel yapısının, organlarının, bunlar arasındaki ilişkilerin, vatan-daşların temel hak ve özgürlüklerinin belirtildiğini ve böylece ilk kez, Osmanlı İmparatorluğu’nun hukukî durumunun belgelendiğini, buna karşılık, devletin temel yapısında hiçbir değişiklik yapılmadığını, padişahın yetkilerine hiçbir sınır konulmadığını, yasa ve yürütme güçlerinin eskiden olduğu gibi yine padişahın şahsında birleştiğini ifade eder. Kamu ve özel hukuk alanlarında yapılan reformları da ele alan Mumcu, makalesinin sonunda Tanzimat’ın hukuk alanında olumlu ve olumsuz yönlerini sistematik bir şekilde değerlendirir. Mumcu’ya göre, Tanzimat Dönemi’nde gerçekleştirilen düzenlemeler bugünkü hukuk düzeninin kökenini oluşturmuş ve Cumhuriyet Dönemi’ndeki hukuk reformları da bu düzenlemeler üzerinde yükselmiştir.

Bedri Gencer, “adâlet” kavramının etimolojik ve terminolojik tahliliyle başladığı **“Son Osmanlı Düşüncesinde Adâlet”** makalesinde, İslam ve Batı toplumlarında adâlet algısının tarihi gelişimini incelemektedir. Bu çerçevede batıda soyut bir mefhum olarak dikkate alınan adâlet, doğu ve Osmanlı toplumunda somut temellere dayanır. İslâmî bir esasa da dayanan adâlet, sadece devlet içinde değil, hayatın her safhasında yeri olan bir kavramdır. Namık Kemal ve Ahmed Cevdet Paşa başta olmak üzere Son dönem Osmanlı entelektüellerinin adâlet anlayışını mukayeseli olarak ele alan Bedri Gencer, ayrıca batılı düşünürleri de potaya koyarak inceler. Tanzimat sonrası Osmanlıların ıslahat teşebbüsleri batıyla yakınlaşmayı had safhaya çıkardığı için menfî ve müspet etkileşim kaçınılmaz hale gelmişti. Gencer, bu süreçteki yaklaşım farklılıklarını ve bunun tarihî arka planını masaya yatırır. Tabii bütün tedbirlere rağmen Osmanlı Devleti hemen her alanda kaybetmeye devam etmektedir. **“Erdemli Toplum”** kapitalizm ve merkantilizme mağlup olmuştur. Osmanlı entelektüellerinin geçirdiği buhranı ve sarsıntıyı, dönemin eserleri üzerinden geniş bir perspektifle aktarmaktadır.

Mehmet Seyitdanlıoğlu, **“Tanzimat Dönemi’nde Yüksek Yargı ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye”** adlı çalışmasında Tanzimat Dönemi’nin en önemli kurumlarından olan Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye’nin yüksek yargı fonksiyonunu ele almaktadır. Seyitdanlıoğlu, bu organın kuruluşunu Tanzimat Fermanı ile başlayan sürecin bir ürünü olarak değerlendirir. Çünkü Tanzimat Fer-

manı ile haklar ve yükümlülükler yönünden Osmanlı tebaasının devlet ile ilişkileri belirlenmiş, padişahın yetkileri kendi rızasıyla sınırlandırılmış ve bu yeni prensiplere uygun yeni kurumlar oluşturulmaya başlanmıştır. İşte bu kurumlardan biri de Tanzimat Fermanı'nun temel prensiplerini hayata geçirecek bir reform meclisi, bir yüksek yargı organı olarak işlev görmek üzere kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'dir.

Seyitdanlıoğlu'na göre, Türk yüksek yargısının kurumsal temeli olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye hem yasama, hem de yargı faaliyetleri açısından Tanzimat Dönemi'nde çok önemli roller oynamıştır. Zaman zaman ikiye ayrılıp, yeniden birleştirilmesi, çalışmalarını aksatmışsa da bu organ önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. Kuruluşundan itibaren bünyesinde yapılan değişiklikler, Osmanlı yönetiminde güçler ayrımına doğru bir gelişme sağlamıştır. Seyitdanlıoğlu, Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 1868'de Şûra-yı Devlet ve Divân-ı Ahkâm-ı Adliye şeklinde iki kısma ayrılmasını, Türkiye'de modern yüksek yargı sisteminin gelişiminde bir kilometre taşı olarak değerlendirmektedir.

Nazım İrem, "**Klasik Osmanlı Adâlet Rejimi ve 1839 Gülhane Kırılması**" başlıklı makalesinde, Osmanlı adâlet felsefesini kuruluş döneminin literatürünü inceleyerek yazısına başlar. Hem çağdaş, hem de modern dönem yazarlarının kaleminden adâletin nasıl algılandığını, çağlara göre bu algının nasıl bir dönüşüm geçirdiğini tahlil eder. Daha sonra adâletnâmeleri inceleyen Nazım İrem, adâletin prensiplerini ana hatlarıyla yansıtır. Tanzimat'ın ilanı ile başlayan yeni dönemi III. Selim'in netice alınamayan teşebbüslerinden itibaren ele alan İrem, toplumun bütün katmanları arasında tam bir eşitlik ideali ile yola çıkan devletin karşılaştığı çıkmazı örneklerle anlatır. Tebaanın eşitliğine değil, hakkaniyete ve toplumsal mobilizasyonun belli kaideler içinde sınırlandığı Osmanlı toplumu artık Avrupa'nın yeni bir baskısıyla karşı karşıyadır.

Osman Kaşıkçı, "**Osmanlı Medeni Kanunu: Mecelle**" adlı çalışmasında Türklerin ilk medeni kanunu olan *Mecelle*'yi analitik bir şekilde inceler. Yazar, öncelikle *Mecelle*'nin hazırlanış sebepleri üzerinde durur. Bu bağlamda Tanzimat'taki kanunlaştırma hareketi, bu dönemde iktisadî ve sosyal alanda meydana gelen değişimler ve bu değişmelerin doğurduğu farklılıklardan arınmış bir muamelat kitabının hazırlanma zarureti üzerinde durur. Devamla bu konu hakkında Osmanlı dünyasında yapılan tartışmalara deği-

nir. Mecelle Cemiyeti'nin teşkilini, *Mecelle*'nin hazırlanışını ve yürürlüğe girişini, *Mecelle*'nin eksikliklerini, getirdiği yenilikleri, sistem ve tekniğini, ikmal çalışmalarını ve yürürlükten kaldırılışını konu ile ilgili kaynak ve literatürü kullanarak ortaya koyar.

Fatmagül Demirel, arşiv vesikalarına dayanan **“Adliye Nezareti'nin Teşkilat Tarihçesi”** başlıklı makalesinde, Adliye Nezareti'nin kuruluşunu, nazırlık, müsteşarlık, ceza, hukuk, sicil, mezahip, evrak, muhasebe, istatistik müdürlüklerinin ve nazırlığa bağlı komisyonların yapı ve işleyişini, adliye memurlarının seçim ve tayin usullerini inceler. 1876-1914 arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan mahkemeler hakkında bilgiler verir. Demirel'e göre, Adliye Nezareti'nin kuruluşu, Osmanlı Devleti'nde diğer nezaretlerin kuruluşu gibi batılılaşma sürecinin bir parçasıdır. Bu süreçle ortaya çıkan değişimden en fazla etkilenen alanlardan biri adli teşkilattır. Bu alanındaki değişim toplumu doğrudan etkilediği için batılı anlamda modern adli teşkilata geçiş oldukça yavaş ve sancılı olmuştur. Demirel, özellikle altyapı eksikliğinin ve mali sıkıntıların, bu modernleşmeyi yavaşlatan en temel etkenler olarak değerlendirir. Yeni kurulan adli teşkilatın ülke çapında yayılandırılmasında önemli sorunlar yaşanmasına rağmen sürecin kesintiye uğramadığını belirtir. Demirel'in değerlendirmesine göre, Adliye Nezareti'nin kurulması ve yeni mahkemelerin açılmasıyla hukuk birliğine giden yolda önemli mesafeler kaydedilmiş ve bugünkü adli teşkilatımızın temelleri atılmıştır.

“Cumhuriyet Dönemi Türk Hukuk Resepsiyonu” isimli makalesinde Ahmet Mumcu, Türk hukuk ve adâlet tarihinin en önemli aşamalarından birini oluşturan ve Büyük Atatürk'ün önderliğinde gerçekleşen Cumhuriyet Dönemi'ndeki hukuk resepsiyonunu ele almaktadır. Mumcu, öncelikle genel olarak hukuk resepsiyonunun kavramsal çerçevesini ortaya koyar ve dünyadaki tecrübelerden örnekler verir. Mumcu, resepsiyonu temelde ikiye ayırır. Birincisi zamana yayılan doğal bir sürecin tamamlanmasıyla, ikincisi ise radikal kararlarla, hızlı bir şekilde gerçekleşen resepsiyondur. Mumcu, Türk hukuk resepsiyonunu ikinci tür resepsiyon olarak değerlendirir. O'na göre 1920'de başlayan ve 1938'de esas itibarıyla tamamlanan Türk hukuk resepsiyonunun dünya tarihinde bir örneği daha yoktur. Bazı aksak yanlarına rağmen Türk resepsiyonu bütünüyle olumludur ve büyük bir cesaret ve kararlılıkla başlayan tam bir devrim hareketidir. Bu devrim, yalnızca Türk milletinin çağdaşlaşma yolunda büyük bir adım atmasına

imkân vermekle kalmamış, onu birçok açıdan devrin Batılı toplumlarının ilerisine taşımıştır.

Yukarıda *Adâlet Kitabı*'nda yer alan çalışmalara kısaca temas edildi. Şüphesiz, Türklerin hukuk ve adâlet tarihi hakkında ciltler dolusu araştırma ve inceleme yapılmış ve muazzam bir yayın külliyatı meydana getirilmiştir. Editörler olarak temennimiz, *Adâlet Kitabı*'nın başta büyük fedakârlıklarla ülkemizin dört bir köşesinde görev yapan yargı mensupları olmak üzere, Türk hukuk ve adâlet tarihine ilgi duyanların bu konudaki bilgi birikimine ve zikredilen geniş hacimli külliyata küçük de olsa bir katkı sağlamasıdır.

Ekler: Kitabın son bölümüne ilave edilen metinlerin, pekçok okuyucunun işine yarayacağını ümit ediyoruz. Araştırmacılar için **Tanzimat ve Islahat Fermanları**'nın asılları, ellerindeki kitabı bir kat daha kıymetlendirmektedir. Düstur'da yayınlanan haliyle transkribe edilen bu metinler, Türk Hukuk tarihinin ana kaynaklarından. I. Meşrutiyetin ilânı ve Meclis-i Mebusan'ın açılışı dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in Dolmabahçe Sarayı Divan Mahalli'nde okunan **nutku**, çoğu araştırmacı için vazgeçilmez bir kaynak mesâbesindedir. Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan'ın cevapları ise Türk siyasi tarihinin kısa bir özetidir. Siyaset bilimcilerin de dikkatle okumaları gereken ve Osmanlı devlet ricalinin Tanzimat'tan beri süregelen aksaklıklar hakkındaki değerlendirmelerini ihtiva eden bu metinler, "ekler" kısmına konmuştur.

Editörler

Halil İNALCIK

Bülent ARI / Selim ASLANTAŞ

